

Гуторов А.О.,

к.е.н.,

старший науковий співробітник, докторант,
ННЦ «Інститут аграрної економіки»
Національної академії аграрних наук

ГЕНЕЗА ВИРОБНИЧОЇ КОНТРАКТАЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті узагальнено досвід виробничої контрактації в аграрному секторі економіки України. Досліджено генезу виробничої контрактації від моменту її виникнення до сучасності. Визначено основні форми і фактори її розвитку.

Ключові слова: контракт, виробнича контрактація, квазі-інтеграція, вертикальні обмеження, аграрний сектор економіки, генеза.

Постановка проблеми. Проектом стратегії розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 року передбачене формування інтеграційної багатокладності на селі. Одним із основних її організаційно-економічних механізмів є виробнича контрактація. Однак, незважаючи на правову визначеність та тернистий шлях свого розвитку, виробнича контрактація наразі практично не застосовується. З метою розроблення ефективних механізмів контрактних виробничих відносин узагальнення генези виробничої контрактації є актуальною і дочасною науковою проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема контрактації не є новою у вітчизняній аграрній економічній науці. На пострадянському просторі, в т.ч. до умов УРСР, виробничу контрактацію досліджували В. Амбросов, М. Басов, Г. Брудний, Н. Бузенкова, П. Гайдучський, К. Григор'єв, Г. Дерев'яно, В. Земський, В. Караваєв, Я. Кессель, В. Копаєв, С. Лур'є та інші.

Наразі проблема виробничої контрактації в аграрному секторі економіки декларативно поставлена у працях Ю. Гапуценка, М. Кропивка, О. Мороз, В. Семцова, Н. Скопенко, П. Саблук. Питання юридичного оформлення, генеза договірного контрактного права досліджуються Є. Андрюшиним, О. Близнак, В. Корнієнком, Я. Самсоною, В. Семчиком, О. Шуміло, Т. Щегініною, В. Яковлевим та іншими. Натомість узагальнення генези виробничої контрактації в аграрному секторі економіки потребує подальшого вивчення.

Мета статті. Основною ціллю статті є дослідження генези виробничої контрактації в аграрному секторі економіки України.

Виклад основного матеріалу. Контрактація як форма вертикальних обмежень в аграрному секторі економіки своїм корінням походить до феодального способу виробництва та епохи розквіту «шовкового шляху». З розвитком мануфактурного виробництва контрактація виконувала роль міжгосподарських відносин для забезпечення глибшого поділу праці. Натомість, у більш класичному розумінні виробнича контрактація виникла в 1885 р. у Японській колонії на Тайвані, де контракувалося виробництво цукру [1, с. 4]. Дещо раніше зароджується й ринкова контрактація у формі форвардних закупівель сільгосппродукції у Західній Європі та Російській імперії.

На теренах України виробнича контрактація почала розвиватися у 1918-1919 рр. зі встановленням радянської влади [2, с. 6]. Одне з перших її нормативних декларувань було здійснене на Всеросійській конференції РКП(б) у серпні 1922 р., коли взаємовідносини між окремими видами кооперації, між державою та кооперативною системою вбачалися шляхом акціонування або встановлення договірних відносин [3, с. 104]. Її стимулювання здійснювалося відповідно до декрету ВУЦВК та РНК УСРР «Про промислову кооперацію» від 12.10.1921 р., шостим параграфом якого для стимулювання кооперації передбачалося видавати замовлення кооперативам переважно перед приватними особами, авансувати кооперативи для виконання державних замовлень (у т.ч. сировиною і грошовими коштами), допомагати кооперативам у пошуку необхідних виробничих приміщень, набутті інструментів та при заготівлі сировини [4]. Декрет ВУЦВК та РНК УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 26.10.1921 р. розповсюдив дію названої норми на аграрний сектор економіки [5].

У той час контракувалися переважно посіви цукрових буряків та льону, оскільки переробні підприємства до початку процесу виробництва мали забезпечити собі принаймні мінімальний обсяг сировини. За укладеними угодами переробні підприємства зобов'язувалися прийняти і оплатити весь обсяг замовленої ними продукції, а також попередньо забезпечити виробників насінням та грошовими коштами у вигляді авансового (поворотного) платежу; остаточний же розрахунок відбувався в момент передачі-приймання товару. Сільськогосподарські товаровиробники зобов'язувалися засіяти площі відповідною культурою, здати продукцію у визначені терміни замовнику, отримуючи при цьому стабільний ринок збуту, фіксовану ціну та частину матеріальних ресурсів.

Недосконалість договірного і цивільного права призводили до фактів безвідповідального ставлення до контрактації, порушення контрактних угод селянами, коли одержані авансові платежі розкрадалися і використовувалися на особисті потреби тощо. Через відсутність методик ціноутворення на контрактовану продукцію договірні ціни часто були необґрунтованими, істотно відрізнялися від ринкових, що не стимулювало до підвищення ефективності господарювання та розвитку контрактації в цілому [6, с. 136-140]. Певними недоліками контрактних заготівель також були короткотермінові договори з індивідуальними господарствами, авансовий характер контрактації, її незв'язність з сільськогосподарським кредитуванням і поставанням, що не давало змоги використовувати усі переваги квазі-інтеграції [7, с. 50-51].

Поштовхом до подальшого розвитку виробничої контрактації стало опублікування бесіди Й.В. Сталіна з іноземними робочими делегаціями від 5.11.1927 р., де контрактація визначалася як система, що дає вигоди обом сторонам, змикаючи

сільське господарство з промисловістю без посередників [8, с. 225]. Резолюцією XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі» від 19.12.1927 р. заходи щодо всебічної підтримки розвитку договірних відносин між кооперованим селянством і державними органами та відповідними галузями промисловості були визначені як одні з основних завдань партії [3, с. 433].

Відповідно до постанови ВКП(б) «Про основні підсумки й чергові задачі контракції зернових посівів» від 26.08.1929 р. контракція являла собою двосторонню угоду між заготівельниками й виробниками, що передбачає замовлення виробникам на певну кількість сільськогосподарської продукції відповідної якості та її організовану здачу в установлені строки на визначених договором умовах [3, с. 559]. Такий підхід до тлумачення суті договорів контракції повністю виключав можливість участі в ній одноосібних селян-товаровиробників. Об'єктивними передуманими цього були необхідність постійного перегляду договорів контракції при вході-виході селян з колгоспів та/або кооперативів, а також, не дивлячись на запроваджену кримінальну відповідальність, несумлінне ставлення значної кількості індивідуальних виробників до договірних умов.

Позитивним аспектом розвитку виробничої контракції у 1929-1930 рр. було запровадження так званого агромінімуму – мінімального набору агротехнічних заходів, які мав обов'язково виконувати контрактант для підвищення ефективності землеробства [9]. Наприклад, при виробництві ячменю та вівсу агромінімум зводився до очищення й сортування насіння, його протрусення, проведення меліоративних заходів (за потреби) та обкошування полів до початку цвітіння бур'янів. Додатковими заходами визначалися застосування мінеральних та органічних добрив, дезінсекція зерносховищ, лушення стерні та оранка на зяб, вапнування кислих ґрунтів, прибирання каміння з поля тощо [10, с. 32]. У тваринництві вводився відповідний зооветеринарний мінімум. Для нагляду за дотриманням цих вимог та надання відповідних дорад було створено інститут агроповноважних осіб. Постановою РНК СРСР від 07.10.1929 р. «Про контракцію продуктів сільського господарства» були визначені основні обов'язки контракторів і контрактантів, відповідно до яких заготівельні організації були зобов'язані надавати основні та оборотні засоби, кредит на виробничі потреби (7-10% річних), агрономічну допомогу та організаційний супровід, включаючи послуги юристів та землевпорядників. Обов'язок товаровиробників полягав у здачі контракторам продукції у встановлені строки, відповідної якості та кількості за визначеною в договорі ціною, а також виконувати заходи з технічної реконструкції та колективізації сільського господарства [11].

Залежність розвитку виробничої контракції від урядових рішень в аграрному секторі економіки України протягом 1926-1929 рр. підтверджується її динамікою (табл. 1).

Так, колгоспи повинні були контракувати 25-30% валового збору зернових культур, понад 50% – зернобобових, більше 70% олійних культур та рису. Контракція ячменю фактично була розпочата у 1927 р., кукурудзи і махорки – у 1928 р., озимої пшениці і жити – у 1929 р. Процеси боротьби з одноосібними селянами-куркулями призводили до щорічного зменшення питомої ваги законтракованих посівів цукрових буряків.

Незважаючи на визначені урядові завдання розвиток виробничої контракції в аграрному секторі економіки гальмувався у 1929-1932 рр. через брак у контракторів якісного насіння, засобів захисту рослин, мінеральних добрив тощо. Нерегулярність та несвоєчасність постачань оборотних засобів сільськогосподарським товаровиробникам призводило до

невиконання ними агромінімуму, зривів посівної кампанії і як наслідок – до зниження ефективності господарювання та недовиконання контрактних зобов'язань за обсягами і якістю продукції. Гонитва за виконанням державного плану хлібозаготівель протирічила суті контракції, сприяла її занепаду, оскільки націоналізовані заготівельні підприємства за рішенням місцевих партійних осередків могли змінювати умови договорів, збільшуючи обсяги продукції для більш ефективних і результативних господарств, порівняно зі збитковими.

Таблиця 1

Питома вага законтракованих посівів окремих сільськогосподарських культур у їх посівній площі в Українській СРР у 1926–1929 рр. (усі категорії господарств),%

Культура	Роки			
	1926	1927	1928	1929
Ячмінь	0,0	0,3	1,4	20,7
Кукурудза на зерно	0,0	0,0	2,1	13,4
Соняшник	5,7	8,6	11,3	20,1
Цукрові буряки (фабричні)	87,6	72,6	77,9	68,6
Махорка	0,0	0,0	35,6	57,7
Уся посівна площа	1,8	2,2	9,5	23,0

Джерело: розраховано автором за даними К. Григор'єва по законтракованих посівних площах [7, с. 49–50] та статистичними даними щодо посівних площ [12, с. 220–221]

У умовах суцільної колективізації з 1930 р. контракції не підлягали посіви та худоба кулацьких господарств, для яких установлювалися «тверді завдання» щодо обсягів здачі продукції державі.

Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове постачання зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19.01.1933 р. договірна контракційна система заготівлі зернових культур була відмінена та замінена на «тверді завдання», які мали статус податку [13, с. 25]. Аналогічними постановами контракція замінювалася на обов'язкові постачання молока (від 23.09.1932 р.), м'яса (від 19.12.1932 р.), картоплі, насіння соняшнику (від 20.02.1933 р.), рису (від 05.03.1933 р.), вовни (від 10.03.1933 р.). Контракція при цьому в Україні залишалася діяти, але у плановому форматі, при виробництві цукрових буряків, коноплі, льону, сої, сорго, овочів, фруктів, ягід, лікарських рослин, насіння кормових трав, сіна; у тваринництві – молодняку тварин і птиці, шкіри, пуху тощо. Грошові розрахунки при контракції були частково замінені на натуральну винагороду, зниження плану обов'язкового постачання, нарахування додаткових трудовнів. Так, постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про допомогу безкорівним колгоспникам у заведенні корів» від 14.08.1933 р. лише в Україні планувалося протягом 1933 р. придбати 275 тис. гол. телиць віком до 8 місяців, з яких 235 тис. гол. – на засадах контракції. При цьому контрактантам надавалася знижка на рівні 25% річного плану обов'язкового постачання державі молока і 20% м'яса за умови реєстрації договорів у сільраді [13, с. 609-610]. А з липня 1934 р. – дозволялося колгоспам нараховувати додатково 10-15 трудовнів за кожну телицю. Починаючи з 1935 р. широкого розповсюдження набула система грошового преміювання за постачання товарів понад законтракований обсяг продукції у формі простих премій або надбавок до договірної (планової) ціни. Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про визнання

контрактційних договорів такими що мають силу закону і про відповідальність за порушення цих договорів» від 21.09.1935 р. за порушення умов договорів контрактції передбачалася адміністративна (у вигляді штрафів і неустойок), майнова і кримінальна відповідальність [14, с. 800-801].

Можна стверджувати, що протягом 1930-1935 рр. виробнича контрактція не носила характеру вільних ринкових договорів зобов'язань, а перетворення її на механізм суцільних примусових планових державних закупівель під гаслом соціалістичної реконструкції сільського господарства відіграло не останню роль у причинах і соціальних наслідках голоду 1932-1933 рр.

Відповідно до постанови Пленуму ЦК КПРС «Про скасування обов'язкових поставок і натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів» від 17-18.06.1958 р., починаючи з урожаю 1958 р., обов'язкові постачання колгоспів були скасовані та замінені на механізм державних закупівель за погектарним принципом, а борги колгоспів – списані; встановлена відповідальність заготівельних організацій за зриви закупівель та псування продукції [15, с. 249-250].

Починаючи з 1961 р. закупівлі зерна, технічних культур, молока, м'яса та інших видів сільськогосподарської продукції здійснювалося на основі договорів контрактції, які являли собою державне замовлення колгоспам і радгоспам на виробництво необхідного обсягу продукції [16]. Правовий статус договорів контрактції сільськогосподарської продукції був визначений Законом СРСР «Про затвердження основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 08.12.1961 р. [17], а також відповідними нормами цивільних кодексів союзних республік, розроблених на його основі. Зокрема, ст. 255 Цивільного кодексу Української РСР від 18.07.1963 р. визначався зміст договору контрактції, де суттєвими умовами були кількість (за видами продукції), якість, строки, порядок і умови доставки та місця здачі сільськогосподарської продукції; обов'язок заготівельних організацій і підприємств своєчасно прийняти продукцію і оплатити її за встановленими цінами, а також строки і розміри видачі грошових авансів колгоспам; обов'язки по наданню колгоспам, радгоспам та іншим господарствам допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції та її транспортування на

приймальні пункти і підприємства; взаємна майнова відповідальність сторін у разі невиконання ними обов'язків [18]. При цьому регулювання і координація виробничої контрактції відносилися до повноважень Ради Міністрів СРСР та відповідно до Міністерства заготівель СРСР і союзних республік.

Постановою Ради Міністрів СРСР «Про договори контрактції сільськогосподарської продукції» від 04.01.1966 р. № 4 був затверджений типовий договір контрактції. У подальшому вони переглядалися і деталізувалися за окремими видами сільгосппродукції (1971 р., 1983 р.), а відповідно до наказу Держагропрому СРСР від 02.09.1988 р. були замінені на 23 примірні договори контрактції. Основні умови договорів контрактції, порядок їх укладення та виконання був регламентований «Положенням про порядок укладення та виконання договорів контрактції сільськогосподарської продукції», затвердженим наказом Держкомзаготівель СРСР від 06.01.1961 р. з відповідними змінами редакцій та перезатвердженням наказами Міністерства Заготівель СРСР від 22.10.1970 р., 31.12.1976 р., 15.11.1983 р., і Держагропрому СРСР від 15.04.1987 р. та 27.12.1988 р. Державні закупівлі окремих видів сільгосппродукції додатково регулювалися відповідними інструкціями про порядок і умови здачі та приймання, де зазначалися показники якості, їхня відповідність державним стандартам (ГОСТ) тощо.

Для економічного стимулювання виробничої контрактції в аграрному секторі економіки встановлювалися відповідні диференційовані надбавки до чинних на певний момент часу планових цін, надбавки за приріст реалізації продукції понад договірний (плановий) обсяг, надбавки за якість продукції, строки її здачі, передбачалося преміювання керівництва і працівників господарств за підсумками року тощо.

Динаміка законтракованих державою обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції за 1960-1990 рр. свідчить про те, що у натуральному виразі вони зростали пропорційно або більшими темпами порівняно з нарощенням виробництва. Так, середньорічний темп приросту валового виробництва зерна становив 2,9%, а його контрактних закупівель – 3,3%, цукрових буряків – 1,1 та 1,3%, насіння соняшнику – 1,5 і 2,9%, м'яса всіх видів – 2,5 і 4,1%, яєць – 2,8 й 5,8% відповідно.

Співвідношення обсягів контрактції та виробництва сільгосппродукції з одного боку є свідченням розвитку планової

Таблиця 2

Питома вага сільськогосподарської продукції, закупленої Українською РСР за договорами контрактції, у валовому виробництві в 1940–1990 рр. (усі категорії господарств), %

Вид продукції	1940 р.	1950 р.	1960 р.	У середньому за рік					
				1961–1965	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985	1986–1990
Зерно, всього	35,5	42,3	27,0	37,5	33,3	34,9	32,5	34,0	34,2
Насіння соняшнику	51,4	62,7	51,6	60,9	70,0	76,6	74,7	80,8	81,6
Цукрові буряки (фабричні)	97,1	95,2	91,5	94,3	91,7	88,7	85,3	88,8	92,0
Волокно льону-довгунця	54,7	64,2	87,0	93,0	92,4	96,9	97,1	98,4	98,8
Картопля	8,8	6,5	7,0	8,3	8,8	11,5	13,4	16,2	16,5
Овочі, всього	24,2	28,3	33,2	45,4	55,0	59,8	64,5	67,5	66,9
Плоди, ягоди і виноград	14,8	15,6	30,3	40,2	46,4	51,4	53,4	54,5	50,8
М'ясо у забійні вазі, всього	27,1	23,8	46,0	50,7	58,8	66,5	65,2	63,1	70,6
Молоко, всього	14,1	22,7	42,9	49,4	55,1	60,7	62,6	65,7	73,2
Вовна	46,7	81,5	45,3	43,7	43,0	44,0	44,4	44,8	47,5
Яйця, всього	31,7	18,2	22,7	29,6	38,6	50,6	57,0	59,8	59,9

Джерело: розраховано автором на основі [25–27]

системи закупівель, з іншого – виконанням державою своїх функцій щодо гарантування продовольчої безпеки і сталого розвитку усіх галузей сільського господарства та сфер АПК (табл. 2).

Із набуттям Україною незалежності був проголошений курс на ринкові трансформації. У результаті налагоджені міжгалузеві відносини були зруйновані, виробнича контрактиція поступово перестала використовуватися як ефективний механізм державних закупівель та регулювання аграрного ринку.

Одним з останніх нормативно правових актів щодо розвитку виробничої контрактиції в аграрному секторі економіки УРСР стала постанова Ради Міністрів УРСР «Про стимулювання укладання договорів контрактиції сільськогосподарської продукції на 1991 рік матеріально-технічними ресурсами» від 28.12.1990 р. № 393, відповідно до якої сільгосптоваровиробникам за реалізовану державі продукцію постачаються матеріально-технічні ресурси (перш за все паливо-мастильні матеріали, мінеральні добрива та будівельні матеріали) за оптовими цінами і тарифами. Незаконтрактівана продукція повинна реалізовуватися на вільному ринку, а її виробники не мали права претендувати на означені державні преференції [28].

Економічна криза 90-х рр. ХХ ст., її поширення на аграрний сектор економіки, вимагали від держави регуляторних дій, направлених на гарантування продовольчої безпеки, виконання міжнародних договорів за товарними постачаннями та формування еквівалентності обмінних операцій. У цьому контексті були поступово прийняті нормативно-правові акти, які провадили розвиток системи виробничої контрактиції на селі. Так, постановою Кабінету Міністрів УРСР «Про розвиток селянських (фермерських) господарств» від 20.07.1991 р. № 96 селянським (фермерським) господарствам дозволялося укладати угоди контрактиції і брати участь в системі державних закупівель [29]. Відповідно до положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Про механізм економічного стимулювання укладання договорів контрактиції сільськогосподарської продукції на 1992 рік» від 30.12.1991 р. № 395 контрактиція розповсюджувалася і на сільськогосподарські кооперативи, був запроваджений зустрічний продаж продукції, встановлені штрафні санкції за невиконання договірних

зобов'язань тощо [30]. Відповідні роз'яснення щодо практики провадження контрактиції надавав і Вищий арбітражний суд України. Протягом 1992-1997 рр. окремо були встановлені державні преференції для виробників цукрових буряків і цукру-піску, цикорію, льоно- та коноплепродукції. Право державного управління виробничої контрактицією було надане у 1993 р. Міністерству сільського господарства і продовольства України та згодом скасоване у 1998 р. без перевизначення [31].

Не дивлячись на певні намагання держави стабілізувати кризову ситуацію в галузі, уряд відмовився проводити закупівлю сільгосппродукції за контрактною формою, зберігши закупівлю лише для державного резервного фонду. Через брак коштів переробні підприємства до 2000 р. також скоротили до мінімальних обсягів переробку закупленої сировини, перейшли на давальницькі схеми з бартерними розрахунками. Так, якщо у 1990 р. питома вага реалізованого зерна заготівельним організаціям становила 81,1% від загального обсягу продажу, то в 1995 р. – 37,5%, у 2000 р. – 4,0%. У 2000 р. сільгоспідприємства реалізували заготівельникам лише 2,0% насіння олійних культур проти 99,2% в 1990 р.; 20,2% худоби та птиці, що на 72,0 відсоткових пункта менше за рівень 1990 р. тощо.

Бартерні операції, які являють собою вид неповних та недосконалих контрактів, в умовах гіперінфляції 1992-1995 рр. замінили грошові розрахунки за багатьма видами продукції. Як свідчать дані Держстату України, найбільшого розквіту бартер набув у 1996-1997 рр. у рослинництві, коли обмінювалося понад 59% насіння олійних культур, третина всього товарного зерна, більше чверті валового виробництва картоплі тощо. Бартерні операції у тваринництві були порівняно менш поширеними зважаючи на швидкоплинний характер сировини та продуктів її переробки (табл. 3).

Розвитку бартеру також сприяли нові оператори аграрних ринків – зернотрейдери, які виникли у середині 90-х рр. ХХ ст. і монополізували канали товароруку продукції до заготівельних і переробних підприємств. Після прийняття указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 03.12.1999 р. № 1529/99, а також низки інших законодавчих актів з питань аграрної реформи, в т.ч. «Положення про механізм розрахун-

Таблиця 3

Питома вага продукції, реалізованої сільськогосподарськими підприємствами України за бартерними угодами, 1995–2005 рр., %

Вид продукції	Роки										
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Продукція рослинництва	19,2	23,2	29,8	37,3	37,6	25,0	10,4	6,1	2,4	1,3	0,8
Зерно, всього	12,8	18,1	28,7	33,3	33,7	25,4	11,9	6,8	2,4	1,4	0,7
Насіння олійних культур	55,2	59,0	59,5	54,0	54,2	36,3	11,3	5,8	2,6	1,2	0,7
Цукрові буряки (фабричні)	0,1	0,7	1,2	2,2	2,8	5,4	2,8	4,6	2,9	1,9	1,5
Картопля	9,9	21,1	25,4	26,2	18,0	16,4	5,6	3,7	1,1	1,1	0,3
Овочі, всього	3,9	8,6	10,2	16,8	20,7	15,4	5,9	3,9	1,8	0,8	0,1
Плоди і ягоди	4,3	7,0	13,4	13,9	14,0	10,8	5,2	1,3	1,4	1,6	0,1
Продукція тваринництва	6,1	8,9	10,5	10,2	10,3	6,2	2,1	1,2	0,5	0,3	0,2
М'ясо у забійній вазі, всього	10,4	12,7	13,5	13,0	12,2	7,6	2,0	1,2	0,5	0,2	0,1
Молоко, всього	0,8	3,0	6,8	6,1	7,2	4,8	2,0	1,1	0,4	0,2	0,1
Вовна	8,9	13,6	17,4	19,6	13,4	7,8	2,2	1,9	0,6	0,0	0,1
Яйця, всього	4,1	7,6	10,4	15,6	14,0	7,8	4,2	2,5	1,1	1,1	1,0
Продукція с.-г., всього	12,0	16,2	23,4	26,2	27,1	18,7	7,6	4,5	1,7	1,0	0,6

Джерело: побудовано автором на основі [32–33]

ків під час закупівлі сільськогосподарської продукції і продовольства для державних потреб та їх реалізації з державних ресурсів через біржовий товарний ринок» (Постанова Кабінету Міністрів України від 17.08.1998 р. № 1288), бартерні операції, так і виробнича контракція різко скоротилися за обсягами, та до 2005 р. майже повністю зникли (за даними статистичного обліку). Для цілей державних закупівель почали застосовувати форвардні і ф'ючерсні контракти.

Наразі правовий статус виробничої контракції визначений ст. 713 Цивільного кодексу України (від 16.01.2003 р. № 435-IV), де за договором контракції сільськогосподарської продукції виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору [34]. Господарським кодексом України (16.01.2003 р. № 436-IV) визначений зміст та суттєві умови договору контракції й сфера його застосування – державна закупка сільськогосподарської продукції відповідно до державних замовлень (ст. 272). Також задекларовані процесуальні особливості виконання договорів контракції, терміни погодження календарних графіків здачі продукції (ст. 273), передбачена відповідальність за договором контракції у формі неустойки, штрафу та повного відшкодування збитків (ст. 274) [35]. У зв'язку з відсутністю затвердженого Кабінетом міністрів України типового договору контракції та Положення про контракцію сільськогосподарської продукції цей вид квазі-інтеграційних економічних відносин зараз майже не діє. Крім того, чинна методологія статистики Держстату України також не передбачає обліку контракції, що унеможливає її аналіз.

Наявна статистична база дозволяє аналізувати лише одну з архаїчних форм виробничої контракції – давальництво. Відповідно до умов давальницьких контрактів переробне підприємство має за певну матеріальну винагороду переробити надану йому сировину та повернути готову продукцію замовнику – власнику сировини. У нормативно-правовому полі України питання давальницьких операцій урегульовані Податковим кодексом України (від 02.12.2010 р. № 2755-VI) та Митним

кодексом України (13.03.2012 р. № 4495-VI) у разі здійснення міжнародних давальницьких операцій.

Давальницькі схеми контрактування продукції в аграрному секторі економіки України набули свого розвитку у 1994-1996 рр. поряд із бартерними операціями (табл. 4).

Тоді їхньою основною метою було збереження міжгалузевих та міжгосподарських відносин, особливо для продукції, що має обмежений ринок збуту. Поряд зі стабільним каналом реалізації певної кількості продукції, при провадженні давальницьких операцій, сільськогосподарські товаровиробники стикнулися з проблемою подальшого продажу продуктів її переробки, що у 1996-2005 рр. створило підґрунтя для розвитку вторинного бартеру. Так, у 1996 р. бурякосійні господарства майже 94% всього валового виробництва цукрових буряків (фабричних) здавали цукровим заводам за давальницькими контрактами, що у 79,1 раза перевищувало обсяги реалізації на позабіржових ринках. Не дивлячись на мізерні обсяги бартеру цукрових буряків (див. табл. 3), бартер цукру-піску сільгосппідприємствами перевищував 55% тощо. Згодом, давальницькі операції почали перетворюватися на механізм оптимізації податкових платежів, а з виникненням і розвитком вертикально-інтегрованих агропромислових формувань – на мінімізацію трансакційних витрат і схеми ухиляння від сплати державного мита. З розвитком митного законодавства у частині регулювання трансфертного ціноутворення та оподаткування операцій з давальницькою сировиною їхня питома вага у структурі виробництва й реалізації за всіма видами продукції істотно зменшилася, будучи замінені вертикальною інтеграцією з внутрішньогосподарськими товарними операціями.

Висновки і пропозиції. Дослідження генези виробничої контракції в аграрному секторі економіки свідчить, що вона є ефективною формою квазі-інтеграційних відносин. Розвиток контракції за часів СРСР відбувався на планово-адміністративних державних началах, самі договори до 1958 р. носили характер адміністративного примусу. Реформи 1960-1990 рр. дещо лібералізували контракцію, але відсутність ринкових механізмів не змінили її суті й характеру здійснення. Із набуттям незалежності України до 2000 р. виробнича контракція виконувала роль механізму державних закупівель, в умовах гіперінфляції деградувала до давальництва та бартерних операцій. Розвиток

Таблиця 4

Місце давальницьких операцій сільськогосподарських підприємств України у виробництві та реалізації окремих видів продукції

Вид продукції	1996 р.		2000 р.		2005 р.		2010 р.		2015 р. ¹	
	до обсягу реалізації, % ²	до валового виробництва, %	до обсягу реалізації, % ²	до валового виробництва, %	до обсягу реалізації, % ²	до валового виробництва, %	до обсягу реалізації, % ²	до валового виробництва, %	до обсягу реалізації, % ²	до валового виробництва, %
Зерно, всього	1,20	0,68	0,61	0,32	1,01	0,54	0,21	0,14	0,20	0,16
Насіння соняшнику	–	–	1,10	0,84	1,32	0,96	0,50	0,30	0,21	0,20
Цукрові буряки (фабричні)	у 79,1 раза	93,96	72,84	40,42	112,22	50,04	60,24	33,91	88,72	36,26
Картопля	3,39	0,79	3,25	1,29	0,58	0,18	0,00 ³	0,00 ³	0,00 ³	0,00 ³
Овочі, всього	3,69	2,43	1,75	0,96	2,87	1,56	0,18	0,09	1,97	1,32
Худоба та птиця у живій вазі	1,19	1,83	0,74	1,34	0,19	0,32	0,23	0,23	2,06	2,00
Молоко, всього	8,40	5,50	5,06	3,29	1,26	0,92	0,02	0,02	0,00 ³	0,00 ³
Яйця, всього	0,52	0,48	0,21	0,19	0,12	0,11	0,06	0,06	0,11	0,10

Примітки: 1 – без урахування тимчасово окупованої території та зони проведення антитерористичної операції; 2 – до загального обсягу реалізації давальницька сировина не включається; 3 – явище відбулося, але у вимірах, менших за прийняті у таблиці розряди.

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України

процесів вертикальної інтеграції, відсутність Положення про контрактацию сільськогосподарської продукції та заміна механізмів державних закупівель сприяють занепаду контрактации як ефективної форми міжгосподарських та міжгалузевих відносин.

Література:

1. Rehber E. Contract Farming: Theory And Practice / E. Rehber. – Hyderabad: The Icfai University Press, 2007. – 181 p.
2. Караваев В.А. Совершенствование контрактации сельскохозяйственных продуктов / В.А. Караваев, Н.Г. Бузенкова. – М.: ЦНИИИТЭИ, 1971. – 46 с.
3. Савельев М. Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам / М. Савельев, А. Поскребышев. – М.-Л.: Огиз – Гос. соц. экон. изд-во, 1931. – 878 с.
4. О промышленной кооперации: Декрет Всеукраинского Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров У. С. С. Р. от 12 октября 1921 года [Листовка] / [авт. Ермошенко В.И., Раковский Х.Г., Лебедь Д.З.]. – Харьков: РВЦ ; тип. Харьковского Губсоюза, 1921. – 2 с.
5. Про сільськогосподарську кооперацію: Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 26 жовтня 1921 р. // Збір Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1921. – № 21. – Ст. 618.
6. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы: В 5 т. / [Гл. ред. совет: В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола и др.]. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 / [Сост.: В. Данилов и др.]; Редактор.: В. Данилов (отв. ред.) [и др.]. – 1999. – 877, [2] с.
7. Григор'єв К. Виробниче кооперування та контрактация / К. Григор'єв. – Харків: Держ. вид-во України, 1930. – 70, [2] с.
8. Сталин И.В. Сочинения [в 13 т.] / И.В. Сталин; Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б). – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1946-1955. – Т. 10: 1927. Август-декабрь. – 1952. – 400 с.
9. О мерах к поднятию урожайности: Постановление 4-ой сессии ЦИК СССР IV созыва от 15.12.1928 г. // СЗ СССР, 1928. – № 69. – Ст. 643.
10. Брудный Г. Контрактация с.-х. продуктов / Г. Брудный. – Л.: Лен. обл. изд., 1931. – 62 с.
11. О контрактации продуктов сельского хозяйства: Постановление СНК СССР от 07.10.1929 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=26167>.
12. Народное хозяйство УСРР: статистичний довідник / за ред. О.М. Асаткіна. – К.: Народне господарство та облік, 1935. – 664 с.
13. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических республик за 1933 г. / Упр. делами Сов. Мин. СССР. – М.: [б. и.], 1948. – 933 с.
14. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических республик за 1935 г. / Упр. делами Сов. Мин. СССР. – М.: [б. и.], 1947. – 1033 с.
15. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) [в 15 т.] / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС [9-е изд.]. – М.: Политиздат, 1983-1989. – Т. 9: 1956-1960. – 1986. – 574 с.
16. О перестройке и улучшении организации государственных закупок сельскохозяйственных продуктов: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 25.01.1961 г. // СП СССР. – 1961. – № 4. – Ст. 21.
17. Об утверждении основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик: Закон СССР от 08.12.1961 г. // Ведомости ВС СССР. – 1961. – № 50. – Ст. 525.
18. Цивільний кодекс Української РСР: Кодекс № 1540-VI від 18.07.1963 р. (в початковій редакції) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/ed19630718>.
19. О договорах контрактации сельскохозяйственной продукции: Постановление Совета Министров СССР № 3 от 04.01.1966 г. // СП СССР. – 1966. – № 2. – Ст. 11.
20. Положение о порядке заключения и исполнения договоров контрактации сельскохозяйственной продукции: [Утв. приказом Гос. ком. заготовок СССР от 06.01.1966 г.]. – М.: [Б. и.], 1967 – 14 с.
21. Положение о порядке заключения и исполнения договоров контрактации сельскохозяйственной продукции: [Утв. приказом М-ва заготовок СССР от 22.10.1970 г.] / М-во заготовок СССР. – М.: Россельхозиздат, 1975. – 14 с.
22. Положение о порядке заключения и исполнения договоров контрактации сельскохозяйственной продукции: [Утв. приказом М-ва заготовок СССР от 31.12.1976 г.] / М-во заготовок СССР. – М.: [Б. и.], 1977. – 11 с.
23. Положение о порядке заключения и исполнения договоров контрактации сельскохозяйственной продукции: [Утв. приказом М-ва заготовок СССР от 15.11.1983 г.]. – М.: [Б. и.], 1983. – 15 с.
24. Положение о порядке заключения и использования договоров контрактации сельскохозяйственной продукции: [Утв. приказом Госагропрома СССР от 15.04.1987 г. № 300]. – М. : [Б. и.], 1987 – 20, [1] с.
25. Народне господарство Української РСР в 1964 р. : стат. щорічник / відпов. за вип. П.С. Булгаков. – К.: Статистика, 1965. – 694 с.
26. Народное хозяйство Украинской ССР в 1988 г. : стат. ежегодник / отв. за вып. В.В. Самченко. – К.: Техника, 1989. – 471 с.
27. Народне господарство України в 1991 р. : стат. щорічник / відпов. за вип. В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1992. – 468 с.
28. Про стимулювання укладання договорів контрактации сільськогосподарської продукції на 1991 рік матеріально-технічними ресурсами: постанова Ради Міністрів УРСР Кодекс № 393 від 28.12.1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393-90-%D0%BF>.
29. Про розвиток селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів УРСР № 96 від 20.07.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/96-91-%D0%BF>.
30. Про механізм економічного стимулювання укладання договорів контрактации сільськогосподарської продукції на 1992 рік: постанова Кабінету Міністрів України № 395 від 30.12.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/395-91-%D0%BF>.
31. Про затвердження Положення про Міністерство сільського господарства і продовольства України: постанова Кабінету Міністрів України № 781 від 18.09.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/781-93-%D0%BF>.
32. Статистичний щорічник України за 2001 рік / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2002. – 645 с.
33. Статистичний щорічник України за 2005 рік / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2006. – 576 с.
34. Цивільний кодекс України: Кодекс № 435-IV від 16.01.2003 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
35. Господарський кодекс України: Кодекс № 436-IV від 16.01.2003 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

Гуторов А.А. Генезис производственной контрактации в аграрном секторе экономики Украины

Аннотация. В статье обобщен опыт производственной контрактации в аграрном секторе экономики Украины. Исследован генезис производственной контрактации от момента ее зарождения до современности. Определены основные формы и факторы ее развития.

Ключевые слова: контракт, производственная контрактация, квази-интеграция, вертикальные ограничения, аграрный сектор экономики, генезис.

Hutorov A.O. Genesis of production contracting in the agrarian sector of the economy of Ukraine

Summary. The article considers the generalized case study of production contracting in the agrarian sector of the economy of Ukraine. The genesis of production contracting from the moment of its origin up to the present state is investigated. Major forms and factors of its development are defined.

Keywords: contract, production contracting, quasi-integration, vertical restrictions, agrarian sector of economy, organization of production, genesis.